

RECENSIONER

Mänskliga gränsområden. Om extas, psykos och galenskap. Johan Cullberg, Karin Johannisson, Owe Wikström (red.). Natur och Kultur, Stockholm 1996. 222 s., ill. ISBN 91-27-05831-X.

Denna antologi handlar om de hisnande upplevelser människor kan ha som trätt in i nya världar. I dessa kan finnas befallande och hånande röster, men också tröstande och värmande änglar. Där kan finnas illvilliga förföljare, men också insiktsfulla sanningssägare. Vad är dessa världar för slags tillstånd? Utgör de hot eller möjligheter? Hur ska vi förhålla oss till dem och till de människor som beträder dess irrande stigar? Det är frågor redaktörerna väcker i sitt gemensamma förord.

Före den moderna medicinens genombrott uppfattades psykostillstånd som liggande nära det religiösa och magiska. Numer, konstaterar redaktörerna, ses psykos som sjukdom, som en motsats till det friska och det normala. Det moderna samhället tycks ha kastat ut barnet med badvattnet, det har gjort sig av med glidande övergångsformer och gåtfulla gråzoner. Ändå är det känt att dessa är stora, något som en nyligen avhållen "rösthörarkonferens" kunde vittna om. Trots den moderna medicinen är alltså gränsen mellan mystik, extas, psykos och normalitet alltså oklar. Däremot är det ont om humanistiska studier av psykiska randtillstånd och denna bok är ett tillskott på detta område.

Antologin är resultatet av ett av Forskningsrådsnämnden (FRN) stöttat tvärvetenskapligt symposium om hur mänskliga gränstillstånd kommer till uttryck i religion, konst, historia, psykiatri och i levande livet. Volymen innehåller nio artiklar från detta symposium, och första delen behandlar olika aspekter på ämnet, den andra gestaltar genom enskilda historiska personer dessa.

Åtskilliga är de försök som gjorts för att förstå galenskapen. Vid sidan av medicinhistorien finns samhällsvetenskapens olika teorier om social identitet en-

ligt vilka de galna behövs för att de friska ska förstå vilka de är – och inte är. Normaliteten behöver icke-normaliteten som en spegel. Där finns etiketteringsteorier med sina tendenser att reducera galenskapen till en konstruktion utan inre lidande. Genomgående i denna volym är ambitionen att förstå galenskapen mer fenomenologiskt, mer inifrån, mer humanistiskt.

Idéhistorikern Karin Johannisson formulerar i sitt bidrag "Dårskap och kultur. Om heliga flickor" vad ett sådant perspektiv innebär, nämligen rekonstruktion av logiken i de andra världarna. Det gäller dock att minnas att dessa andra verkligheter inte är avskurna från historia, kultur, samhälle, ekonomi. Tvärtom har också galenskapen en kulturell identitet, dess ansikte skiftar. En vanlig vanföreställning hos schizofrena är t.ex. att uppfatta sig som Jesus eller Amerikas president. I det fattiga Tornedalen, som jag själv studerat, tog sig dock storhetsvansinnet moderat uttryck. Man kunde tro sig vara tullaren eller sjuksköterskan i byn. Kulturen tillhandahåller mönster och symboler för psykosens gestaltning, varigenom psykosens uttryck kommer att variera över tid, rum och social miljö. I artikeln illustreras detta med en rad beskrivningar av heliga, besatta, självsvaltande eller psykotiska flickor under 1700-talet. Gemensamt för dem är att de använder det religiösa språket i en tid då religionen fortfarande var den givna världsbilden. Efter sekelskiftet 1800 uppträder däremot andra typer av självdestruktiva beteenden, t.ex. "nålmani". Genom att svälja nålar eller föra in dem i kroppen producerade flickorna, utan avsikt, symptom åt vetenskapen, som nu ersatt Gud i världsbildens centrum. Exakt vad som får flickorna att hänge sig åt självdestruktiva handlingar förblir en gåta, men det handlar om existentiella bristtillstånd, kropp, sexualitet, vuxenskap: om ett "se mig" i ett patriarkaliskt system.

Extas och trans hos pingstvännen beskriver religionsvetaren Nils G. Holm som ett sätt att försätta sig i ett ovanligt medvetandetillstånd för att nå en annan värld,

här förmedlad genom tungotalande människor. Vid analys av tungotalets ljudstruktur visar det sig att något verkligt främmande språk är det inte, det är uppbyggt av lån från andra språk och härmningsljud. Tungotalet är en socialt förankrad företeelse också i så måtto att det är ett förväntat mål i pingströrelsen, en "nådegåva" att eftersträva. Holm levererar också ett perspektiv på dagens nyreligiösa rörelser. I vissa fall kan, menar förf., den omgivande miljön bli så utarmad på symboler att människor helt enkelt får svårt att gestalta sitt inre rum och sina livserfarenheter. Där kan nyandligheten tillhandahålla modeller som det sekulariserade samhället gjort sig av med.

"Att dö före döden" är titeln på religionshistorikern Antoon Geels uppsats, och den handlar om den "gamla" människans död och den "nyas" pånyttfödelse. I den religiösa världen, i synnerhet i de mystiska traditionerna, finns olika exempel på hur människor gått tillväga för att utplåna jaget och återfödas hos Gud. Den första förutsättningen för sådan utträdning av jaget är självkänedom, en kunskap om det egna medvetandet som mystikern kämpar emot. Nästa steg är rening, att skära bort allt kognitivt och emotionellt som s.a.s. står i vägen. För att lyckas med att göra sig av med allt finns olika tekniker att tillgå. Isolering, undanhållande av sinnesintryck, tillämpas inom islam, buddhism och kristendom. Repetitiv bön är en teknik som används inom islam från Marocko till Indonesien. Alla dessa traditioner där människor försöker dö före döden har det gemensamt att det finns ett dialektiskt förhållande mellan att glömma sig själv och erinra sig Gud.

Den ryska historien har inte utsatts för påverkan av antika filosofers förnuftstänkande eller av renässansen, vilket gör det särskilt intressant att studera det ryskas förhållande till galenskapen. Docenten i slaviska språk, Per-Arne Bodin, lyfter i sin artikel fram en företeelse kallad dårskap i Kristus. Likt ett klosterlöfte tog en kristen på sig ett dårskap inför Gud, iklädde sig en mask liknande psykisk sjukdom. Därpå gick han runt i stan orakad, oklippt, smutsig och naken, förutom en skjorta eller ett höftskyne. De nakna fötterna i snön figurerade i ryssarnas medvetande i hundratals år. Trots att dåren rörde sig mitt i folkvimlet var han ändå isolerad. Inför människorna bar han sin därmask, deras frågor slängde han tillbaka som ett eko. Ändå var dåren i högsta grad kommunikativ. Med sitt tigande, sina gester, sitt ut-

nyttjande av symboler kunde han gissla makten, äregirigheten, snålheten, oginheten, trolösheten, synden, utan att drabbas av straff.

Också shamanen spelade roll i sitt samhälle som kommentator och kritiker, något som gestaltas i psykiatrikern Jens-Ivar Nergårds artikel om samiska smärtberättelser. För att bli shaman genomgick man en *kallelseperiod*. Den som gått in i ett psykosliknande tillstånd, med upplösning av tid och rum och förändrad verklighetsuppfattning, fördes ut i ödemarken (med övervakning) för att ge prov på en förmåga att ensam bära sin smärta. Detta var också en tid då samhället gavs möjlighet att ta avsked av den person som lämnat och göra sig beredd att i stället ta emot en shaman. Skillnaden mellan detta sätt att hantera psykos och vårt eget är, menar Nergård, att kallelsefenomenet försatte omgivningen i en *lyssnande* position. Smärtan blev därigenom delad och den lidande kunde bli en dynamisk kraft i sitt samhälle. Vi däremot lämnar den drabbade ensam i sitt lidande.

I bokens andra del skriver författaren Lars Bergquist om Emanuel Swedenborg och hans s.k. galenskap. Frågan om huruvida Swedenborg var frisk eller sjuk avvisar förf. som meningslös och ägnar sig i stället åt att gestalta dennes inre värld befolkad av änglar och demoner. Swedenborg hade i tidig barndom tillägnat sig en viss andningsteknik, där själva tänkandet följde lungornas växling. Han skapade också en egen lära som äger många fenomenologiska likheter med äldre kristen mystik, islam och hinduism.

Psykiatrikern Johan Cullberg diskuterar Strindbergs Infernokris och konstaterar att Strindberg själv under denna period ansåg sig vara psykotisk, men tillfrisknade. Därför är verket en källa till kunskap om ett faktiskt psykotiskt skeende och Cullberg gör iakttagelsen att övergången mellan friskt och sjukt är högst flytande.

I sin artikel "Mystik och epilepsi hos Dostojevskij" avvisar religionspsykologen Owe Wikström alla reduktionistiska förklaringar av alternativa medvetandetilstånd och dessas religiösa tolkningar. En upplevelses biologiska eller psykologiska ursprung säger ingenting om dess innebörd eller värde. I sin analys av Dostojevskijs epilepsi och litterära skapande illustrerar han hur nödvändigt det är att inkludera språk, kultur och sociala sammanhang för att förstå estetiska och metafysiska frågor.

”Ernst Josephsons psykos – en självkurering?” är titeln på psykoanalytikern Annastina Riltens bidrag. Hon tolkar Josephsons symbolskapande och vill som psykoanalytiker se detta som en berättelse om hans eget livsdrama. Slutligen frågar hon sig om det i psykosens nedbrytande krafter kan finnas något meningsfullt, något skapande, trots att de är destruktiva och livsodugliga? Josephson är, menar förf., ett exempel på att det kan vara så.

Detta är en värdefull bok fylld av lärdom och insikter. Det är en bok att äga, inte låna. Somliga böcker, som denna, är helt enkelt så rika, så fyllda av möjligheter, så packade med möjliga svar på oformulerade frågor att man gång på gång vill återvända till dem. Särskilt uppskattar jag som läsare den ödmjuka hållning författarna har till de svåra terränger de vandrar in i. Kanske är det denna varsamhet som avhållit dem från att göra en sammanfattande diskussion av de frågor som artiklarna aktualiserar. Detta är en fördel och en nackdel. Fördelen är att man som läsare kan ströva friare i olika tankespår. Själv har jag inspirerats till tankar om hur man i olika samhällen tar sig ut eller blir tagen ut ur det ensamma mörker som en psykos torde vara. Men en nackdel är kanske att en del övergripande perspektiv trots allt saknas.

Etnografisk forskning om hur anomalier hanteras i olika samhällen har givit upphov till en övergripande teoribildning som det hade varit intressant att relatera till bokens exempel. Mary Douglas har konstaterat att företeelser som hamnar utanför klassifikatoriska system kommer att representera oordning. Sådana anomalier tenderar samhällen att hantera på framför allt tre sätt. De kan välkomnas som en positiv kraft och mediatör mellan t.ex. det profana och det heliga. De kan laddas med föreställningar om orenhet och farlighet. De kan slutligen avskiljas. De galna kan förstås som sådana anomalier som rör sig på ett samhälles marginaler. Som sådana kan de laddas med dubbla krafter av farlighet och helighet. Vistelsen i det spänningsfältet ger de annorlunda särskilda möjligheter att vara förändrande krafter, möjligheter som de som befinner sig i ett systems centrum saknar. Basen för marginella personer att bli clowner eller profeter, att kunna kommentera sitt system kritiskt och kanske ingjuta ny energi i det, är just dessas möjligheter att gå på tvärs av vedertagna kategorier. Det hade varit intressant att få bokens exempel på

heliga flickor, shamaner, dårar i Kristus relaterade till den symbolantropologiska forskningen.

Överhuvudtaget saknar jag ett etnografiskt bidrag i boken. Det levande livet tenderar att bli det lärda levda livet. Materialtillgången är naturligtvis större där med författare som efterlämnat texter. Men det finns etnografiska arbeten som kunde ha varit värda att relateras till bokens artiklar. Ett sådant är Nancy Scheper Hughes studie av hur svält i Brasilien skapar ett annorlunda medvetandetilstånd, känt i Latinamerika som ”delirio de fome”, behandlas av modern medicin med psykofarmaka. En annan studie gäller hur torterade, hungrande tamiler i Sri Lankas fängelser helt enkelt tystnar och förnekar att det som skett har skett. När medfångar berättar om vad de alla genomgått anklagas de av sina medfångar för lögn. Detta får mig att undra om det finns smärta som är så djup att den inte kan delas, inte förrän den finner sin rätta symbol. I det här fallet var det Kristus på korset som till slut, efter fängelsevistelsen, fick den torterade att börja tala.

Dessa kritiska reflektioner ska dock på intet sätt få förta värdet av denna modiga bok som tagit sig an sedan länge försummade frågor. Detta är en bok som behövs! Nu finns det många utkastade bollar att ta tag i. Vem gör en analys av Bengt Pohjanens *Dagning röd*, som är en litterär gestaltning av en profet i norr, Toivo Korpela, upphovsmannen till 1930-talets korpelarörelse, vars ledare placerades på hospitalet?

Lena Gerholm, Stockholm

Nils-Arvid Bringéus: *Vallfärder till S:t Olof*. Föreningen för Fornminnes- och Hembygds-
vård i Sydöstra Skåne, Lund 1997. 64 s., ill.
English summary. ISBN 91-86220-28-4.

Pilgrimsvandringar och vallfärder har blivit aktuella företeelser. Den norska Nidarosdomen med minnena från Olov den helige har i sommar firat sin 1000-åriga historia, och många har vallfärdat dit. Pilgrimsturism har blivit ett begrepp. Symptomatiskt är att *Kyrkans Tidning* i en serie artiklar belyser ”pilgrimsvågen som sveper fram också över vårt land”.

Mot denna bakgrund får boken *Vallfärder till S:t Olof* speciell aktualitet. Det är professor emeritus Nils-Ar-